

Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno

ANNETT STEINFÜHREROVÁ*

UFZ – Centrum výzkumu životního prostředí Leipzig-Halle,
sekce ekonomie, sociologie a práva

Socio-spatial Structures Between Persistency and Change. Historical and Contemporary Perspectives on Brno

Abstract: Contemporary urban transition research on East Central Europe and Eastern Germany focuses, first of all, on change. Although it is more and more accepted that different societal spheres are characterised by distinct paces of transformation, long-term perspectives on intra-urban structures are rare. Investigations of continuities and persistencies of ‚older‘ structures and patterns are mostly reduced to comparisons between post-socialist and pre-1990 patterns. Yet, in the cities in transition a longer historical perspective is needed in order to understand their present socio-spatial differentiation. After reconsidering several studies on residential segregation in the ‚socialist cities‘ of East Central Europe and Eastern Germany, the article focuses on respective developments in the second largest city of the Czech Republic, Brno.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 2: 169–192

Sociologický a geografický výzkum města se většinou zabývá proměnami městských struktur a částí měst v průběhu času. Teoretické a pojmové prostředky se zaměřují na objasnění stavu takových jevů jako segregace, změny cen pozemků a nemovitostí, suburbanizace, gentifikace, degradace měst nebo jejich revitalizace. V centru pozornosti se naproti tomu mnohem méně často objevují jevy jako je kontinuita a setrvalost městských prostor. Pro novější výzkum měst v postkomunistických zemích střední Evropy a ve východním Německu to platí v dvojím ohledu: jednak „socialistické město“ bylo a je tematizováno převážně z hlediska své odlišnosti (ve srovnání s epochou před rokem 1945 nebo se západními městy), tj. z hlediska svého vývoje a proměn v poválečné době. Jednak jde o výzkum období transformace, který se zaměřuje především na hledání diskontinuity a změny.

Avšak právě při výzkumu transformačních procesů ve městech po roce 1990 badatelé narážejí na projevy kontinuity a setrvalosti. V případě strukturních znaků, které se zdánlivě dochovaly beze změny z epochy státního socialismu, autoři větší

* Veškerou korespondenci posílejte: Annett Steinführer, UFZ – Umweltforschungszentrum Leipzig-Halle, Sektion Ökonomie, Soziologie und Recht, Permoserstr. 15, 04318 Leipzig, Spolková republika Německo, e-mail: steinfue@alok.ufz.de

nou poukazují na historicky krátké trvání vlastní transformace a na setrvalost sociálních, materiálních a mentálních struktur. Vedle toho existují trendy, jejichž příčiny se nacházejí ve společenské transformaci, které se však jeví jako zážitky *déja-vu*, a jsou proto popisovány pojmy jako „znovuoživení“ nebo „návrat“. Vzátažným bodem těchto odkazů k minulosti je zpravidla doba před rokem 1945. Systematická debata, zda se místo toho často nejedná o „skrytou“ setrvalost přesahující dlouhé časové úseky, majetkové transakce a změny sociální struktury, se dosud v oblasti urbánního výzkumu nekonala. Ani tento článek nemá tuto ambici, chce se však zaměřit na fenomény *longue durée*.

Po několika teoretických úvahách budeme nejprve charakterizovat stav výzkumu rezidenční segregace pokud jde o reálný typ „socialistického města“ v postkomunistických zemích střední Evropy a v NDR. Následujícím tématem bude otázka setrvalosti městských struktur. Podrobnější empirickou analýzu potom zaměříme na dimenze a charakteristiky sociálně prostorových a symbolických vzorců v druhém největším městě České republiky – v Brně, které bylo dosud jen zřídka objektem urbánního výzkumu. Vedle sekundární analýzy existujících studií prezentujeme i výsledky vlastních šetření¹.

Sociálně prostorová diferenciaci a rezidenční segregaci: teoretické poznámky

Od doby chicagské školy je středem pozornosti popisných studií a interpretačních snah sociologie města vztah mezi sociální a prostorovou organizací společnosti, obzvláště nerovnoměrné rozložení skupin obyvatel v určitém teritoriu. Pro analýzu této nerovnosti, která je nejen prostorově strukturovaná, ale také sama prostor strukturuje, byly vypracovány pojmy „sociálně prostorové diferenciaci“ (jako proces) a „segregaci“ (jako výsledku tohoto procesu). K tomuto rozlišení srv. [Rink 1997: 26, pozn. 1; Harth, Herlyn, Scheller 1998: 11n.]. V důsledku růstu a s ním spojené funkční diferenciaci a specializaci vznikají ve městech více či méně ohraničitelné prostory pro produkci, správu, konzum, dopravu a bydlení. Sociální procesy jsou spojeny se všemi těmito diferenciacemi. Pojem segregaci se vztahuje v těchto výzkumech většinou jen na funkci bydlení. Je proto přesnější mluvit o rezidenční segregaci – jako o nerovnoměrném rozložení skupin obyvatelstva uvnitř nějaké vztažné prostorové jednotky, zjištěném k určitému datu a ve vztahu k určitému místu bydlíště. Segraci, jak uvádějí představitelé chicagské školy, je zprostředkována

¹ Následující text prezentuje výsledky sociologické disertace, která vznikla mezi lety 1999 a 2002 v Centru výzkumu životního prostředí UFZ v Lipsku. Z perspektivy teorie aktéra byly v práci srovnávány změny trhu s byty a sociálně prostorových struktur v průběhu společenské transformace a rovněž rozhodování o místě bydlíště obyvatel na příkladu Lipska a Brna [Steinführerová 2002c]. Z komparativní části disertace plynou četné poukazy na paralely a rozdíly ve srovnání s vývojem v NDR, resp. ve východním Německu. Při přepracování původního textu (z podzimu 2001) využila autorka mj. doporučení dvou anonymních oponentů, jimž tímto vyjadřuji svůj dík.

vztahem mezi sociální a prostorovou distancí: *„Ve společnosti žijeme nejen pospolu, ale současně také odděleně a vztahy mezi lidmi lze vždy více či méně přesně vyjádřit z hlediska vzdálenosti“* [Park 1926/1967: 56]. Dodnes je tato hypotéza základem různých interpretačních modelů ve výzkumu města (pokud jde o německý výzkum [srv. především Friedrichs 1988: 71 a 2000]). Agregací četných individuálních rozhodnutí pak vznikají (jako ideální typ) *natural areas*, tj. městské prostory z hlediska sociální struktury víceméně homogenní.

Sociálními ukazateli rezidenční segregace jsou například socioekonomický status, etnická příslušnost jakož i pozice v životním cyklu. „Horizontální“ dimenze sociální nerovnosti (příslušnost k věkovým kohortám, etniku nebo pohlaví) působí tudíž na proměny prostoru stejně jako klasické „vertikální“ znaky (především ekonomický kapitál a formální vzdělání). Oba typy znaků se mohou navzájem doplňovat, překrývat a posilovat. Jens S. Dangschat vychází z toho, že jde-li o sociálně prostorovou diferenciaci městského obyvatelstva, *„...nebyly odstraněny, a tudíž neztratily na významu, ani ‚staré‘ nerovnosti projevující se ve vertikálním paradigmatu tříd a vrstev, ani nerovnosti ‚nové‘, horizontální“* [Dangschat 1994: 431].

Rezidenční segregace však nevzniká prostým přenesením sociálně strukturálních disparit do prostoru. Dalšími nezbytnými podmínkami nerovného osvojování prostoru je existence hmotných nerovností v městského prostředí (tj. různorodá a nerovnoměrně rozložená zástavba), rozdílné ceny pozemků a nemovitostí, stejně jako i skupinově specifické hodnocení zastavěného prostoru a struktury jeho obyvatel [srv. též Dangschat tamtéž: 443 a d. a Friedrichs 2000: 178]. Kromě toho musí společnost připisovat bydlení a místu jeho realizace symbolickou distinkční hodnotu, kdy „adresa“ vyjadřuje sociální status [Bourdieu 1998: 22]. Jako možné důvody vzniku příp. posílení rezidenční segregace je třeba na závěr zmínit, a to nejen z historické perspektivy, omezenou svobodu náboženských, etnických nebo profesních skupin, pokud jde o rozhodování o bydlišti, nedostatek prostředků nebo také situace, kdy jsou lidé přidělováni na určité místo (například do sociálních bytů).

Je tedy nepochybné, že město, kde by se nevyskytovala žádná prostorová diferenciaci, může existovat jen jako ideální typ, to znamená jen jako heuristický instrument. Rezidenční segregaci lze tedy očekávat také u „socialistického města“. Do jaké míry a podle kterých hledisek se tato segregace projevuje, je potom empirická otázka.

Sociálně prostorové diferenciaci v „socialistickém městě“

Projekt „socialistického města“ začal, stejně jako mnohé dřívější i pozdější městské utopie,² explicitním požadavkem, aby bylo překonáno sociálně podmíněné rozmístění různých skupin obyvatelstva do odlišně vybavených a různě ceněných měst-

² Dalším utopickým městským projektem, který ovšem patřil do jiného časového a prostorového kontextu, bylo „Baťovo město“ Zlín [Steinführerová 2002b].

ských prostor. A přesto byl tento model nediferenciované městské společnosti, a to již v době své faktické aplikace, různými badateli zásadně zpochybňován. Většina těchto prací se týkala Maďarska [srv. např. Ladányi 1989], Polska [Dangschat 1985; Dangschat, Blasius 1987] a Československa [Musil 1968; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979; Matějů 1980; Musil 1987], resp. srovnání prostorových vzorců měst v různých zemích [Friedrichs, vyd., 1978; Szelényi 1987].³ Je třeba konstatovat, že o NDR převážně mlčela až do roku 1989 jak mezinárodní věda, tak sama věda východoněmecká (jako výjimky srv. [Werner 1981; Grundmann 1984: 231–236; Staufenbiel 1989: 112–118]). V 90. letech se potom objevily četné průzkumy, tehdy ovšem se zámerem analyzovat výchozí situaci měst a městských částí z hlediska nastartovaných transformačních procesů.

Proto většina těchto studií spojovala retrospektivní rozbory s analýzami současné situace a s prognózami budoucnosti [srv. např.: Hannemann 2000: 134–138; Harth, Herlyn, Scheller 1998: 22–28; Kellnerová, Toušek 1997; Mikulík, Vaishar 1996; Rink 1997: 26–37; Rink, Kabisch 1997; Sýkora 1999: 680–684; Weclawowicz 1993: 21–36; Weiske 1996; srovnávací: Musil 1992; Smith 1996; Szelényi 1996; Enyedi 1998].⁴ Na dalších stránkách budou krátce prezentovány společné vzorce sociálně prostorové diferenciace měst v postkomunistických zemích střední Evropy a v NDR vyplývající z těchto studií. Na zachycení rozdílů mezi jednotlivými zeměmi a jednotlivými etapami poválečného vývoje zde musíme víceméně rezignovat.

Prvním zdrojem sociálně prostorových disparit byla ve většině středoevropských měst *historicky zděděná nerovnost obytných zón*. Lokální situace byly ovšem v důsledku válečných škod velice rozdílné. Nicméně modelové socialistické město postavené na „zelené louce“ zůstávalo výjimkou. *Modus vivendi* pro existující bytový a domovní fond však musel být nalezen, v neposlední řadě kvůli poválečnému nedostatku bytů. Tento fond byl ze stavebního a prostorového hlediska selektivní: zatímco vlastnické a užitné struktury ve stávajících oblastech se zástavbou rodinných domů zůstaly převážně nedotčeny [srv. také Sýkora 1999: 681], byly vícepoškoďové nájemní domy z 19. a počátku 20. století např. v Československu zestát-

³ Metodologicky se jedná většinou o metody analýzy struktur (faktorovou a shlukovou analýzu). Často se také zjišťují indexy segregace. Vysloveně zřídka se využívají metody jako korespondenční analýza [Dangschat, Blasius 1987]. Srv. také kritiku Matějů [1980: 573] na adresu deduktivních, „spekulativních“ přístupů k výzkumu sociálněprostorových struktur.

⁴ Navzdory uvedeným studiím platí o městech v NDR, resp. ve východním Německu, že zejména pro období před rokem 1990 je nutné využívat případové studie, analogické závěry a znalosti expertů, kteří působili v městské praxi a v oblasti výzkumu města. Důvodem je skutečnost, že faktorové ekologické analýzy rozšířené v jiných zemích zde nebylo možné provádět (a dodnes prováděny nelze), poněvadž data, která jsou k dispozici ze sčítání lidu, domů a bytů, umožňují výzkum pouze na úrovni města. Kromě toho od 80. let existuje výrazný nedostatek spolehlivých dat: poslední sčítání se konalo v roce 1981 a po roce 1990 bylo provedeno pouze sčítání domů a bytů (1995). V roce 2001 následoval místo zevrubného sčítání lidu poprvé pouze tzv. census založený na existujících registrech. Částečně ale může tyto mezery nahradit komunální statistika obnovená v 90. letech.

něny. V NDR zůstal tento fond sice převážně v soukromých rukou, avšak dispoziční práva vlastníků byla silně omezena. Je však třeba zdůraznit, že důsledky bytové politiky se od sebe na konci epochy státního socialismu v jednotlivých zemích příliš nelišily. Téměř všude se oblasti se starou zástavbou vyznačovaly chátráním bytového fondu a poměrně vysokým podílem prázdných bytů. Zděděná zástavba, která byla chápána jako přežitek buržoazní epochy, se až do roku 1989 postupně stávala jedním z pólů diferenciací vnitřního města – druhý pól potom představovaly novostavby rostoucí měrou budované od 60. let na okraji měst.

Tím byl naznačen druhý a v literatuře zejména zdůrazňovaný původ rezidenční segregace v poválečné době: sociálně prostorové *nerovnosti způsobené samotnou bytovou a stavební politikou státního socialismu* – nerovnosti jak nezamýšlené, tak akceptované nebo i vědomě vytvořené [Dangschat 1985; Dangschat, Blasius 1987; Harth, Herlyn, Scheller 1998: 22–28; Musil 1992: 454 a d.; Rink 1997: 35–37; Szelenyi 1987]. Ideologicky podložená preference panelových sídlišť budovaných od 60., resp. 70. let ve velkém stylu na okrajích měst měla za následek zvětšující se rozdíl mezi „starým“ a „novým“ městem. Tato vnitroměstská polarizace probíhala podle různých dimenzí: podle druhu a rozmanitosti stavebních technologií, podle fyzického stavu stavby a obytného komfortu stejně jako podle sociálně strukturních hledisek – věku obyvatel a s ním souvisejících typů domácností a vzdělanosti obyvatelstva [Matějů, Večerník, Jeřábek 1979: 184; Staufenbiel 1989: 115–118]. Avšak právě pokud jde o sociální strukturu, je profil mnoha podrobně prozkoumaných sídlišť v Československu a v NDR (v protikladu k sídlištím polským nebo maďarským), a to také v retrospektivě – relativně heterogenní [Musil: 455]. Na základě politicky stanovených kritérií pro přidělování bytů docházelo sice v oblastech nové zástavby na periferii města k selektivnímu přílivu obyvatel, nicméně extrémní sociální skupiny zpravidla chyběly.⁵

Naproti tomu oblasti staré zástavby v centrálních částech měst rostoucí měrou chátraly a v 80. letech byly stále častěji bourány a zčásti nově zastavovány. Stárnutí těchto čtvrtí bylo doprovázeno také stárnutím jejich obyvatel. Nicméně alespoň z NDR je známo, že také tyto čtvrti byly z hlediska sociální struktury relativně heterogenní a ve velkých městech poskytovaly zázemí pro sociálně, ideologicky a co do životního způsobu nekonformní skupiny především mladších obyvatel města [srv. Rink 1997: 39, pozn. 10; Weiske 1996: 173; Werner 1981: 132].

Jako další homogenizační prvek, omezený většinou na malé územní měřítko, který měl původ v poválečné změně společenské a ekonomické struktury, je třeba

⁵ Po téměř 20letém sociologickém výzkumu lipského sídliště Grünau (které bylo naplánováno pro 100 000 obyvatel) došla Alice Kahlová v roce 1994 k závěru: „Grünau byla městskou částí Lipska, v které nebydleli ani chudí (to byli v dobách NDR důchodci s minimálním důchodem, osaměle žijící lidé z nejnižších příjmových skupin, rodiny s mnoha dětmi nejnižších platových kategorií), ani bohatí (což byli v této době např. vynikající umělci, majitelé dílen, ředitelé klinik a závodů, vysocí straníční a státní funkcionáři od úrovně města aj.). Dostat byt v Grünau znamenalo získat *privilegium neprivilegovaných*, neboť pouze část neprivilegovaných měla šanci dostat byt v nové výstavbě“ (Kahlová 1995: 26 ad.; zvýraznění A.S.)

zmínit koncentrace politické elity a zaměstnanců větších výrobních závodů. Jednotlivé země také odlišně realizovaly svou bytovou a stavební politiku se zřetelem na soukromou výstavbu rodinných domků. Ta byla v Maďarsku a Československu (na rozdíl od např. NDR) státem podporována a vyvolávala selektivní rezidenční mobilitu [srv. Matějů 1980: 582; Musil 1992: 455].

Historické dědictví nestejně vybavených obytných lokalit a restrukturaace městského prostoru velkoplošnou zástavbou v periferních obytných zónách představovaly fyzický aspekt již existujících nebo nově vzniklých sociálně prostorových diferenciací. Společně s odkazem na bytovou politiku, která favorizovala určité sociální a věkové skupiny stejně jako určitý životní styl, jsou tím identifikovány důležité faktory přispívající k vysvětlení rezidenční segregace ve středoevropských městech po roce 1945. Avšak pro teorii „socialistického města“ by byly zapotřebí detailní průzkumy *prostorového působení společenských sociálních struktur* – jejich ambivalentní role spočívající na jedné straně v potlačení diferenciaci a na druhé straně ve vytváření nových dimenzí nerovnosti. Toto téma zatím, zejména pokud jde o malé územní jednotky, větší pozornost neupoutalo (srv. kritické vyjádření [Szelényi 1987: 6]) a ani zde se mu nemůžeme blíže věnovat. Kromě rozdílů v sociální situaci vymezené především znaky demografickými, profesními a vzdělanostními, k nimž by bylo nutné v této souvislosti přihlídnout, je však také třeba upozornit na význam subjektivních postojů, nároků a životních projektů. Neboť v komplexních a nezbytně diferenciováných státně socialistických společnostech už dlouho nepovažovaly všechny skupiny obyvatel za žádoucí model bydlení, který byl realizován v oblastech nové zástavby v podobě standardizovaných, malých a na údržbu nenáročných bytů s jasně vymezeným funkčním využitím jednotlivých místností.

Jako zobecnitelný komparativní poznatek můžeme u měst ve východní střední Evropě a v NDR po roce 1945 zaznamenat nepřilíš výraznou sociálně prostorovou diferenciaci podle vertikálních dimenzí a relativně větší význam horizontálních, především demografických aspektů, které korelovaly se stupněm formálního vzdělání. Obzvláště historicko-srovnávací studie [Musil 1968; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979; Matějů 1980; Musil 1987; Ladányi 1989; Węclawowicz 1993] sice prokázaly trvalou interpretační sílu „sociálně-ekonomického“ faktoru, nicméně Petr Matějů oprávněně zdůraznil změněný obsah nominálně shodných proměnných, které tento faktor definovaly: *„Zatímco v datech z roku 1930 [sociálně ekonomický faktor] svědčí o existenci sociálně ekonomických podmínek pro sociální segregaci v městském prostoru (vysoká diferenciaci nájemného, ceny půdy atd.), v datech z roku 1970 má tento faktor celou řadu spíše ‚mimosociálních‘ a zejména mimoekonomických zdrojů (věková skladba, fixace starého obyvatelstva na místo bydliště, věkové a tedy i částečně sociálně specifické imigrace do nových obytných souborů atd.)“* [Matějů 1980: 576, pozn. 11].

Výstižně shrnul v roce 1991 specifika sociálně prostorové struktury charakteristická pro konec státně socialistické epochy Peter Marcuse v obraze „Šedého města“: *„Navozuje jednotvárnost barev, životních podmínek, typů staveb, životních způsobů a nadějí. Nemůžeme si představovat ani neradostně málo, avšak ani příliš mnoho nadějí a kvality života. Tím ovšem nelze vystihnout onu skrytou důležitou rozmanitost, která sice*

existovala částečně jako pozůstatek staletých struktur, částečně jako nevyhnutelná rozmanitost společnosti přísně orientované na egalitářské cíle, ale často byla v nejskutečnějším smyslu slova zavalena vrstvami šedého prachu“ [Marcuse 1991: 206].⁶

Můžeme pojmenovat nejdůležitější charakteristiky sociálně prostorové diferenciaci v postkomunistických zemích střední Evropy a v NDR po roce 1945: oslabování a rušení diferenciaci v důsledku rovnostářské sociální struktury společnosti a bytové politiky zaměřené převážně na uspokojení pouze základních potřeb, setrvačnost sociálního prostoru a vznik nových disparit způsobených státně socialistickou bytovou politikou.

Současný stav bádání o „socialistickém městě“ je však třeba posuzovat v různých ohledech kriticky:

1. obraz města je ještě příliš ovlivněn abstraktními teoretickými koncepty („výcho-doevropského“ či „socialistického“ města), které nemají dostatečný empirický základ,
2. chybí systematické propojení prostorové a sociálně strukturní analýzy, které by bralo v úvahu vlastnosti jednotlivých společností;
3. nedostává se studií, které by vedle kvantitativních zahrnovaly také kvalitativní indikátory a subjektivní percepce městských obyvatel (srv. však takové příspěvky [Burjanek 1996; Mikulík, Vaishar 1996; Rink a Kabisch 1997]);
4. nedostatečně je prozkoumán význam etnického prvku představujícího důležitou dimenzi sociálně prostorové diferenciaci v mnoha městech postkomunistických zemí střední Evropy (jako výjimku [srv. Ladányi 1993]);
5. předmětem analýzy jsou zpravidla hlavní města, aniž by byla vyjasněna otázka zobecnitelnosti jejich strukturních znaků pro jiné typy měst;
6. celou jednu oblast výzkumu je třeba označit jako *dezideratum*: zda a do jaké míry byly v městech východní střední Evropy a NDR navzdory převládající ideologii převzaty a zachovávány předsocialistické segregační vzorce.

Poněvadž posledně jmenovaný problém má velký význam také pro výzkum změny vzorců sociálně prostorové diferenciaci v souvislosti s transformací měst během 90. let, věnujeme mu v následující části několik systematických úvah.

⁶ Marcuse proto argumentuje poukazem na vlastnosti samotného systému (srv. také odpovídající příspěvek [Rink 1997: 37]). Jiný přístup pochází od Szelényiho [1996: 300–303], když definuje „socialistické město“ na základě odlišnosti od jeho kapitalistického protipólu. Tuto odlišnost zakládá výlučně na „menším“: města v zemích státního socialismu se vyznačovala menší urbanitou, menší šetrností při zacházení s městskými pozemky stejně jako menší marginalizací.

Exkurs: sociálně prostorové a symbolické setrvalosti

Relativní trvalost městských struktur je výjimečně zajímavým a podnětným jevem, na nějž navazují základní otázky historického, sociologického a geografického výzkumu města. Také samotní městští aktéři se musí vypořádat s městskou strukturou, kterou převzali, ať už tak, že ji přijmou nebo změni způsob jejího využití, tolerují ji, přestaví nebo demolují. Současně ale nejsou obyvatelé města v tomto procesu přisvojení konfrontováni se zastavěným prostorem v obecném smyslu, nýbrž s konkrétními místy, která mají určitou pro ně specifickou stavební a sociální historii a jsou zvenku (a také zevnitř) hodnocena. Jinak řečeno: rozvoj města je vždy poznamenán časovým posunem mezi materiálně-stavebními, sociálně prostorovými a symbolickými strukturami a je – použijeme-li metaforu Christine Weiskeové [1996] – ovlivňován jak „dlouhými vlnami“, tak také „krátkými okamžiky“.

Pro „dlouhé vlny“ – pokud lze doložit, že přetrvávají i období společenských zlomů, bude v následující části použit pojem *setrvalost* (perzistence). Tím je míněna kontinuita městských struktur přesahující dlouhé časové úseky a odolávající změnám rámcových makrostrukturních podmínek a modernizačním snahám. Samotná kontinuita přitom není dostatečnou podmínkou pro setrvalost, jelikož nemá konotaci setrvačnosti a odolnosti proti vnějším vlivům [srv. také Ipsen, Fuchs 1995: 253].⁷ Je zajímavé, že význam materiálních, především stavebních setrvalostí je jako důležitý pro současnost města akceptován (srv. pokud jde o města východního bloku ve střední Evropě např. [Grundmann 1984: 76; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979: 182; Matějů, Večerník, Jeřábek 1979: 182; Matějů 1980: 572; Musil 1987: 30; Węclawowicz 1993: 39]), naproti tomu však sociálně prostorovým a symbolickým vzorcům se věnuje mnohem menší a jen výjimečně systematická pozornost. *Sociálně prostorová setrvalost* znamená relativně trvalé přisvojení městských prostor skupinami aktérů, kteří mají podobný sociální status, zahrnuje ale také projevy bezprostřednějších kontinuit zprostředkovaných např. příbuzenskými vztahy, které nezřídka znamenají také vztahy dědické. Navzdory výraznému zanedbání majetkoprávních otázek v sociálněvědním výzkumu města je třeba vycházet z toho, že pro vysvětlení sociálně prostorových setrvalostí představují vlastnické vztahy a jejich dlouhodobé přetrvávání ústřední faktor. V souvislosti s typickými segregačními vzorci „socialistického města“ autorka tohoto příspěvku již dříve poukázala na převážně nezměněné vlastnické struktury ve čtvrtích rodinných domků a vil z předválečné doby. Zároveň prokázaly různé studie trvale vysoký socioekonomický status těchto oblastí také pokud jde o poválečné období (srv. pro Prahu [Matějů 1980: 584]; pro Brno [Burjanek 1984: 45 ad., 71, 76 ad.]). To lze také vysvětlit kombinací sociálních a sociálně prostorových setrvalostí.

⁷ Ipsen/Fuchs (1995) používají pojem setrvalost pro zachycení struktur, které unikají modernizačním procesům, mohou však v sobě tudíž skrývat potenciály pro obnovu v „ještě nepoznatelné budoucnosti“ (tamtéž.: 238). Na tento aspekt endogenních potenciálů zde autorka nebude navazovat.

Sociálně prostorové vzorce nacházejí svůj odraz také v images – „obrazech“ území (tj. v jejich subjektivním ocenění). Prostřednictvím těchto obrazů je městský prostor hierarchizován jak městskými obyvateli, tak i profesionálními aktéry trhu s byty (např. makléři s nemovitostmi). Tento „kognitivní prostor“ [Semyonov, Kraus 1982: 784] se konstituuje ve velké míře jako relační představa o sociální prestiži v souvislosti s teritoriem [srv. také tamtéž: 787; Bourdieu 1998: 18]. Image nějakého městského území je symbolickým vyjádřením jeho postavení na statusovém kontinuu, a tedy vnímané fyzické, přírodní a sociální nerovnosti městských prostorů. O *symbolických setrvalostech* lze hovořit, jestliže se takové představy a hodnocení tradí a svým trváním přesahují společenské změny i změny měst. Také ve výzkumu „socialistického města“ existují příklady setrvalosti symbolických struktur. Tak například Jiří Musil při srovnání Prahy v letech 1930 a 1970 došel k závěru, že: „...ani rozsáhlý program bytové výstavby (...) společně s mnoha dalšími hlubokými společenskými změnami nebyl s to zcela změnit z minulosti zděděné rysy sociální ekologie Prahy. Vnitřní části města se podstatně nezměnily a tradiční přitažlivost některých čtvrtí pro jisté sociální skupiny zůstala poměrně silná“ [Musil 1987: 32, srv. také Matějů 1980: 589]. Lze předpokládat, že tato přitažlivost některých čtvrtí souvisí s určitými, i v poválečné době udržovanými všeobecnými představami o „hezském“ bydlení – v zeleni, v klidu, ve vlastním a také stavebně nezaměnitelném domově. Na druhé straně by se mohla v tomto kognitivním členění prostoru odrážet konkrétní kolektivní paměť městského obyvatelstva, jejíž vznik a přenos byly dosud zřídka kdy předmětem výzkumu. Jako „zápis“ sociálně prostorových struktur do struktur kognitivních označuje Bourdieu [1998: 21] povědomí o sociálním významu nějakého místa: „*Ve fyzickém prostoru objektivizované velké sociální protiklady (...) mají tendenci srážet se v myšlení a mluvě v podobě konstitutivních opozic kritérií vnímání a rozlišování, a dokonce se tedy zafixovat jako kategorie vnímání a hodnocení, příp. jako kognitivní struktury...*“ (tamtéž: 20). K odpovědi na otázku, jak tento proces probíhá v čase – a navíc napříč hlubokými společenskými zlomy – však chybějí systematické výzkumy.

Brno: město a jeho výzkum

Brno, s 376 000 obyvateli (2001) druhé největší město České republiky, je typickým příkladem středoevropského města, jehož současná podoba byla do velké míry utvářena ekonomickým, stavebním a politickým vývojem především v 19. a 20. století. Kolem městského jádra, které začalo být v době industrializace příliš stísněné, se nacházejí území, o něž bylo město rozšířeno v období habsburské monarchie a v meziválečné době. Od 50. let 20. století doplňují tento urbanistický rámec obytné oblasti postavené průmyslovou stavební technologií. Tyto čtvrti se jako ostrovy více či méně přičleňují k původnímu městu – stejně jako v různých dobách k městu připojené vesnice a předměstí (pokud jde obecně o vývoj Brna, viz [Kuča 2000]). Z hlediska stavební struktury charakterizují město a trh s byty zejména panelová sídliště, rozsáhlá vícepodlažní stará bytová zástavba (42 %, resp. 25 % všech obydle-

ných bytů v roce 1991) a také rodinné domy. Ty představují sice jen 19 % bytů, avšak 72 % všech obytných budov ([Výsledky... 1992: 29, 68]; vlastní propočty).

Co se týká výzkumu města,⁸ existuje v případě Brna nápadný deficit, pokud jde o novější městské dějiny. Neexistuje ani moderní souhrnná monografie, ani větší počet podrobných prací zabývajících se 19. a 20. stoletím. Za zmínku stojí snad jen mladší etnografická studie [Širovátka a kol. 1993], urbanistická analýza [Kuča 2000] a několik prací na téma nouzových kolonií [srov. naposledy Svobodová 2000: 387–408, stejně jako přehled zpracovaný Steinführerovou 2002a: 124 a d., pozn. 62]. Pokud jde o geografii města, je třeba ještě upozornit na Hájek [1973] a Felber [1978] stejně jako v novější době na [Vaishar 1995] aj. a dále na [Vaishar/Zapletalová 1999]. Práce z oblasti sociologie města zůstaly po slibném startu v podobě bohužel nikdy nedokončeného „Sociologického výzkumu Brna“ z roku 1946,⁹ organizovaného brněnskou sociologickou školou omezeny hlavně na empirické průzkumy jednotlivých obytných oblastí. Nejvýznamnější je longitudinální výzkum různých panelových sídlišť (Vinohrad, Bystrce II, Kohoutovic a Bohunic stejně jako Kamenného vrchu), v jehož rámci zatím proběhly v letech 1988 a 1995 dvě vlny šetření [Cicvářková 1988; Mareš 1995 aj.].

Těžiště sociologického výzkumu města Brna však spočívá od 70. let, a ještě více od 90. let, v sociálně ekologických výzkumech využívajících mikroprostorová data z tehdejších sčítání lidu, domů a bytů [Žižková 1972; Žáková 1973; Burjanek 1984; Stefosis 1995; Mikulík, Vaishar 1996; Burjanek 1996; Kellnerová, Toušek 1997]. Census z roku 1991 a jeho časovou koincidenci se změnou režimu v roce 1989 je třeba zpětně ocenit jako šťastnou souhru okolností. Poskytuje ojedinělý zdroj dat pro výzkum výchozí situace měst na počátku transformace – resp. jejich stavu na konci epochy státního socialismu. Nové podněty pro pokračování v tradici sociálně ekologického výzkumu poskytnou v blízké budoucnosti mikroprostorová data z nejnovějšího sčítání (2001).

Třebaže to znamená omezit se na údaje úředních statistik (a tedy záviset na definicích, které statistiky používají), lze na základě „objektivních“ dat sčítání lidu analyzovat sociální, demografickou, náboženskou a etnickou strukturu obyvatel Brna a její vývoj za delší časové období. Na základě uvedené literatury budou v dal-

⁸ Děkuji PhDr. Aleši Burjankovi (Fakulta sociálních studií MU), PhDr. Radoslavě Cicvářkové (Útvar hlavního architekta města Brna), PhDr. Janě Pospíšilové (Etnologický ústav AV ČR) a RNDr. Antonínu Vaisharovi (Ústav geoniky AV ČR) za to, že mi poskytli několik níže uvedených publikací (především z oblasti „šedé literatury“)

⁹ Tato studie bylo největším a nejambicióznějším projektem Sociologického semináře Masarykovy univerzity v prvních letech jeho existence [srv. také Hájek 1982]. Záměrem nebylo nic menšího než komplexní interdisciplinární výzkum městského života – mj. s odkazem na koncepci chicagské školy, výzkum „distribuce obyvatelstva po městě (podle vrstev)“ stejně jako „problému sociální blízkosti a distance (přes fyzickou blízkost)“ [Sociologický výzkum... 1949:37]. Hlavním záměrem této i metodicky velmi široké studie byla rekonstrukce životní situace v roce 1938 a její srovnání s rokem 1945. Vyhodnocen byl, pokud je autorce známo, jen průzkum hudebních zájmů a zálib [tamt. 58–67]. Rozsáhlé materiály z tohoto šetření (včetně dotazníků) jsou dnes uloženy v Archivu města Brna (AMB, fond Q 8, inv. č. 1-66).

ším shrnuty nejdůležitější výsledky tohoto bádání a budou doplněny o několik zamýšlení k sociálně prostorovému vývoji ve fázi transformace.

Hůře vypadá situace, jestliže jde o data a průzkumy týkající se subjektivní stránky městské reality – „symbolické struktury“ města (velmi malými počty sledovaných případů se zabývali [Burjanek 1996: 166–181 a Olivier 1996: 106–108]). Proto využíváme v analýze „subjektivní“ struktury městských částí Brna také výsledky několika autorčiných vlastních anket realizovaných v říjnu 2000 ve třech obytných zónách města. Tato šetření, provedená technikou písemného dotazníku, byla uskutečněna s pomocí studentů katedry geografie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně ve dvou čtvrtích staré zástavby ve vnitřním městě (na Starém Brně a v Ponavě) a na jednom starším panelovém sídlišti nacházejícím se relativně blízko centra (Žabovřesky).

Dotazník obsahoval jak uzavřené otázky, tak mnoho otázek otevřených. Celkem bylo dotázáno 440 obyvatel (145 na Starém Brně, 113 v Ponavě a 182 v Žabovřeskách). Návratnost dotazníků dosáhla 74 % (k metodice srv. detailněji [Steinführer 2002c: 114–140]).

Sociálně prostorové diferenciacie v Brně. Část I – výsledky faktorové analýzy

Sociálně prostorové nerovnosti mezi městskými částmi Brna, opakovaně identifikované v různých časových horizontech výše zmíněnými sociálně ekologickými studiemi, jsou do značné míry neseny dimenzemi sociálně-ekonomickou, demografickou a etnickou. Tedy stejnými faktory, které se opětovně ukazovaly jako významné pro utváření rezidenční segregace i v četných jiných evropských a severoamerických městech, i když obsah těchto faktorů nezůstával kvůli měnícím se společenským rámcovým podmínkám v průběhu času konstantní. Některé průzkumy poukázaly mimo to na čtvrtý zdroj sociálně prostorových rozdílů – na stupeň urbanizace jednotlivých městských částí.

Jasný sociálně prostorový vzorec zjistily různé studie, když šlo o *socioekonomické dimenze nerovnosti*. Jak vzhledem ke stavebním a ekologickým faktorům a faktorům týkajícím se bydlení, tak i vzhledem ke klíčovým ukazatelům sociálního statusu existuje v Brně výrazný západovýchodní gradient. Na jedné straně Pisárky a Stránice, nacházející se na západě městské části Střed, jako oblasti s vysokým sociálně ekonomickým statusem, na druhé straně na východ, resp. jihovýchod od centra položené čtvrti Zábrdovice, Trnitá a Komárov (v městských částech Střed, resp. Jih) stejně jako části Husovic (Sever), coby oblasti „urbánní deprivace“ [Burjanek 1996], představují dva téměř protikladné světy. Většinou se jedná o kumulaci jednak zvýhodňujících jednak znevýhodňujících znaků. Tak Burjanek [1984: 63] zjistil těsný bivariační vztah mezi kvalitou bytu a dosaženým vzděláním obyvatel. Tento vztah je velmi těsný nejen v uvedených oblastech, ale také v různých panelových sídlištích, kde jsou v důsledku selektivního přílivu obyvatel nadreprezentovány osoby mladšího věku s ukončeným středním a vysokoškolským vzděláním.

Tím byla již zmíněna druhá dimenze – *demografická selektivita* přílivu obyvatel

do nově vybudovaných obytných zón, která je charakteristická pro města nacházející se ve fázi dynamického růstu a která současně dostala značný význam v přidělovém systému uplatňovaném státním socialismem [srv. Mareš 1995: 37]. Demografické vlny vyplývající z této selektivity lze prokázat v Brně ve všech zkoumaných sídlištích [Cicvářková 1988, sv. 6–9; Mareš 1995: 27–32, 36–38; Kellnerová, Toušek 1997: 46]. Kromě toho sílila a dále sílí tendence ke vzniku demograficky relativně homogenních obytných oblastí, a to v důsledku klesající prostorové mobility obyvatel v průběhu životního cyklu, jakož i kvůli po celá desetiletí nenasycené poptávce na brněnském bytovém trhu. Mnozí obyvatelé zestárlí a stárnou společně s obytnými domy, do kterých se přistěhovali ve fázi zakládání rodiny, a přispívají tak svou vysokou rezidenční stabilitou k demografické homogenizaci.

Třetí dimenzí sociálně prostorových disparit je *etnicita*. Brno je sice od druhé poloviny 40. let 20. století etnicky značně homogenní a bydlí v něm také jen nízký podíl cizinců, nicméně zde nyní žije asi 10 až 12 000 Romů [Vašečka 2000: 200]¹⁰ – skupina obyvatel, která má ve dvojím ohledu vliv na prostor. Na jedné straně kvůli své prostorové koncentraci, na druhé kvůli velké sociální a fyzické distanci, kterou vůči ní pocituje majoritní obyvatelstvo. S etnickou dimenzí je úzce provázána dimenze sociostrukturní, protože v případě Romů jde o marginalizovanou skupinu obyvatelstva s „kumulací téměř všech sociálních problémů“ [tamt.; srv. také Burjanek 1996: 64 a d., 142, 145]. S jejich přítomností se do konkrétních míst wpisuje mnoho dimenzí sociální nerovnosti. Vznik „romských čtvrtí“¹¹ je možné vysvětlit jak příbuzenskou sukcesí uživatelského práva k bytům, tak také, obzvláště pro dobu před rokem 1990, mechanismem přidělování bytů uplatňovaným bytovými úřady (Aleš Burjanek v interview z roku 2000). Pokud jde o údržbu domů a bytů, standard jejich vybavení a parametry životního prostředí patří v oblasti obydlené Romy k nejvíce znevýhodněným ve městě [Mikulík, Vaishar 1996: 133–140]. Selektivní imigrace pak vede k tomu, že různé dimenze nerovnosti se navzájem překrývají a v prostoru koncentrují.

Čtvrtý určující faktor sociálně prostorových rozdílů souvisí s urbanizací a rozšiřováním Brna v 19. a 20. století. *Protiklad mezi vnitřním městem a bývalými venkovskými obcemi* je s ohledem na některé indikátory ještě stále výrazný [Kellnerová, Toušek 1997: 47 ad.]. Tak lze na periferii města prokázat kromě menší hustoty obyvatelstva také symptomy deprivace, zejména pokud jde o vzdělanostní strukturu obyvatel a kvalitu bydlení [Burjanek 1996: 132 a d.]. Úplná integrace k městu připojených obcí, které sice představují jen malou část jeho obyvatelstva, však stále tvoří

¹⁰ Jak známo, je výpovědní hodnota úřední statistiky v tomto ohledu malá. Za Romy se v březnu 2001 označilo podle výsledků sčítání lidu pouhých 374 Brňanů (0,1 %). Celkem se hlásilo jen 5,2% obyvatel k některé jiné než české, moravské nebo slezské národnosti. Druhou, s odstupem největším etnickou menšinou ve městě, jsou Slováci (5 795 příslušníků; 1,5 %), po nich následuje 721 Vietnamců a 710 Ukrajinců (po 0,2 % [Definitivní výsledky ... 2002: tab. 2], okres Brno-město).

¹¹ Vašečka [2000: 205] hovoří u Brna o nebezpečí vzniku „ghetta“.

jednu pětinu městské plochy, se tedy dodnes neuskutečnila [Burjanek 1984: 77; Kellnerová, Toušek 1997: 49].

I když uvedené čtyři dimenze rezidenční segregace v Brně nepřekvapují ze sociálně ekologického hlediska, je přece jen nutné položit si otázku ohledně setrvalosti tradičních vzorců statusové hierarchie městských částí – přesněji, ohledně extrémů této hierarchie. V návaznosti na starší práce Žižkové (1972) a Žákové (1973) konstatoval Burjanek již v roce 1984 „...určité setrvačnosti, které se i přes zřejmé úsilí vedení města dodnes nepodařilo překonat“ a jež jsou prokazatelné, zejména když jde o sociálně marginalizované oblasti [Burjanek 1984: 13; citát: 71]. V roce 1996 potom A. Burjanek dospěl na základě výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1991, pokud jde o Brno a Ostravu, znovu ke stejnému závěru [Burjanek 1996: 193]. Nicméně poukazuje na to, že se jedná u vnitroměstských problemových oblastí o „...tradiční domov sociálně slabší populace“ [tamtéž: 192], je jako argument nedostatečný. Právě v případě Brna nelze vysvětlit sociálně prostorovou setrvalost – a to vzhledem k četným politickým, sociálním a demografickým přerývům v průběhu 20. století – samu sebou. Vedle historických zlomů v letech 1918, 1938/39, 1945/48 a 1989 je zde třeba především zmínit holocaust, odsun Němců a příchod slovenských Romů v průběhu socialistické industrializace, stejně jak zintenzivnění romské imigrace po roce 1989. Pokud jde o historické vzorce rezidenční segregace, jedno téma zůstalo dosud neprobádáno: vždyť přece židovské a německé obyvatelstvo města tvořilo před rokem 1945 značnou část středních a vyšších vrstev a bydlelo způsobem odpovídajícím sociálnímu postavení majetného měšťanstva. Změny týkající se tohoto obyvatelstva musely mít vliv také na sociálně prostorové členění města. Jak známo, došlo k odpovídajícím změnám na druhém konci statusového kontinua: Romové, kteří se přistěhovali do Brna brzy po válce a opětovně v transformační epoše 90. let, se soustředili přesně v těch částech města, které jsou pověstné ještě z doby industrializace jako místa bydlení chudiny se špatnými, nehygienickými bytovými podmínkami a s vysokou hustotou obyvatelstva [Sirovátka a kol. 1993: 23, 34–41]. Ještě dnes se tyto části města vyznačují velkým množstvím bytů III. a IV. kategorie. Systematické výzkumy těchto statusových kontinuit na mezoúrovni jednotlivých čtvrtí – výzkumy, které by musely být na mikroúrovni aktérů provázány s jejich migrací, zatlačováním, sukcesí a nuceným přidělováním místa bydliště, by mohly přinést důležité poznatky jak z hlediska sociologie města, tak i z hlediska výzkumu jeho historie.¹²

¹² Pouze u Felbera [1978] nalezneme odkaz na takové procesy. V souvislosti s charakterizací bytové politiky v bezprostřední poválečné době, která byla poznamenána vyvlastňováním, bytů, jejich dělením, určováním horní hranice plochy bytů a nuceným prikazováním místa pobytu „místně nežádoucích skupin obyvatel“ [tamtéž: 61], píše: „Tento soubor zákonů měl v některých případech za následek dalekosáhlou restrukturalizaci obyvatelstva. Dělením velkých místností a oddělováním „vedlejších“ prostor, ale i dobrovolným sestěhováním příbuzných si lidé v mnoha případech zajišťovali nedotknutelnost vlastního rodinného životního prostředí. V oblastech rodinných domů s dříve velkými byty v úřednickém sídlišti (Jiráskově čtvrti – dnes Masarykova čtvrť; A.S.) vznikly sestěhováním příbuzných jakési „příbuzenské domy“.

Pokud jde o sociálně prostorové důsledky transformace sociálních struktur a struktury trhu s byty v 90. letech, jsou v současnosti k dispozici spíše domněnky než ověřená fakta. Mikroprostorová data ze sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 jsou teprve zpřístupňována a jiná důležitá data (například o stěhování uvnitř města) nejsou k dispozici. Přesto, že byly nastartovány nové sociálně prostorové diferenciační procesy [srv. detailně Steinführer 2002c: 228–257], je možné vyslovit tezi, že *pokud jde o sociálně ekonomické extrémny statusové hierarchie městských prostorů v Brně, nelze v současné době očekávat žádné pronikavé změny*. Oba extrémní typy obytného prostředí se nadále vyznačují výjimečnou setrvalostí: na jedné straně jsou to oblasti bydlení horních vrstev, bydlení založeného na již po generace předávaném vlastnickém postavení, na druhé straně pak čtvrti skupin obyvatelstva sociálně znevýhodněného nedostatkem finančně dosažitelných alternativ. Rezidenční mobilita a možnost změny zděděných vzorců segregace jsou tím účinně omezeny.

Pouze rezidenční suburbanizace, která nabyla na významu v druhé polovině 90. let, by mohla dlouhodobě změnit předávanou sociálně prostorovou polarizaci v Brně. Nelze však přitom předpokládat, že tuto polarizaci zruší – spíše k „dobrým“ místům v centru města přibudou nové atraktivní alternativy bydlení na jeho periférii. Suburbanizace ovšem zásadně zpochybňuje tradiční vztah mezi městem a jeho okolím, protože sociálně selektivní příliv obyvatel na okraj města zlepšuje úroveň vzdělání a příjmů, stejně jako i kvalitu bydlení obyvatel v někdejších venkovských obcích [srv. také Sýkora, Kamenický, Hauptmann 200: 72].

Sociálně prostorové diferenciacie v Brně. Část II: image městských částí

Trvalou setrvalost krajních pólů předávaného segregačního vzorce lze prokázat také s použitím jiného typu dat, totiž dat „subjektivních“. Ve zmíněných dotazníkových výzkumech obyvatel na Starém Brně, v Ponavě a Žabovřeskách (N=440) byla mimo jiné položena otázka: „Kdybyste si mohl(a) vybrat: ve které obytné či městské části Brna a okolí byste bydlel(a) nejraději? Ve které obytné či městské části byste v žádném případě nechtěl(a) bydlet?“ Jednalo se o dvě otevřené otázky umožňující dotazovaným rozčlenit městský prostor ze svého vlastního hlediska, aniž by byli ovlivňováni nabídkou alternativ. V odpovědi bylo možné uvést více možností. 369 dotázaných (84 %) odpovědělo na otázku ohledně oblastí, kde by si přáli bydlet (uvedli 428 názvů), 396 dotázaných (90 %) informovalo o oblastech, kde by si bydlet nepřáli (569 údajů).

Především je možné konstatovat, že ty městské části, které byly hodnoceny nejvíce pozitivně, resp. nejvíce negativně, se shodují s těmi, které byly zjištěny jako

Podobně tomu bylo se společným vlastnictvím velkých vil, které byly rozděleny mezi maximální přípustný počet čtyř nájemníků, aby se nedostaly pod Domovní správu, která obhospodařovala městské nájemní domy“ [tamtéž: 62]. Felber však nepřináší pro své bohaté a detailní informace o rušení tradovaných sociálněprostorových modelů, ale i o individuálních strategiích vedoucích k jejich zachování žádné důkazy.

oblasti s nejvyšším, resp. nejnižším statusem na základě analýz sčítání lidu z let 1970, 1980 a 1991 a které jsou známy také z historie města jako sociálně prostorové extrémy.

Výrazně nejoblíbenější je Masarykova čtvrť v západní části města, kterou zmínil každý čtvrtý respondent (91 zmínek; srv. obr. 1).¹³ Různé dimenze obrazu „dobrého“ bydlení se spojují právě u této čtvrti: otevřená zástavba s vilami, s jedno- a dvougeneračními domy a domy řadovými, kvalitní životní prostředí a vysoký podíl vlastníků. Podobně vysokou oblibu (76 zmínek) na druhém místě nejlépe hodnocené a stavebně značně různorodé městské části Žabovřesky lze vysvětlit prostorovou selektivitou empirického šetření. Více než ze tří čtvrtin totiž získané údaje pocházejí od dotazovaných bydlících právě v této městské části, takže se v jejich odpovědích více odráží pozitivní spojení s vlastní obytnou čtvrtí (tj. obraz sebe sama) než image tohoto území coby obraz prostředí cizího. Z „vnějšku“ byly Žabovřesky hodnoceny obyvateli Starého Brna a Ponavy, kteří je zařadili do lepšího středu (17 zmínek). Oblasti staré zástavby, jako je Královo Pole (15 zmínek), patří naproti tomu jen zřídka k pozitivně hodnoceným prostorům. V případě Starého Brna a Ponavy (jmenovány 13x, resp. 9x) se jedná výhradně o vlastní obraz tam žijících obyvatel.

Staré čtvrti vnitřního města, zvláště na východ a jihovýchod od centra, mají mnohem častěji *negativní image* (srv. obr. 2). Plných 94 negativních zmínek se vztahuje k tradiční průmyslové oblasti Zábřovice, většinou s uvedením konkrétních ulic (především Cejl, Bratislavská a Francouzská). Celkem každý pátý respondent (22 %) tak zúžil negativní hodnocení na relativně malou oblast bezprostředně na východ od centra (částečně s uvedením více zmínek). Pokud navíc přihlédneme k sousedním čtvrtím Husovice (55 zmínek) a Trnitá (22x byly jmenovány tamní ulice Křenová a Dornych), jedná se dokonce o každého třetího respondenta (34 %). Představu spojenou dnes s těmito místy ozřejmili tři dotázaní, kteří bez bližšího vysvětlení sáhli po odpovědi „Bronx“ a odvolali se tak na sice ještě nový, ale už kolektivně sdílený kód. Verbální paralela mezi oblastí staré zástavby na východ a jihovýchod od městského centra a vzdáleným (a respondentům osobně jistě sotva známým místem), kterou „vynalezli“ v polovině 90. místní novináři (podle Radoslavy Cicvářkové v jednom expertním rozhovoru v listopadu 2000), se mezitím značně rozšířila mezi různými sociálními skupinami. Označení „Bronx“ se v prvé řadě vztahuje na značné množství Romů v těchto čtvrtích. Ne vždy korespondují odpovědi se „správnými“ administrativními hranicemi, ozřejmují ale právě v tomto případě prostorové vztahy a představy spojené s těmito konkrétními místy. Tak například 46letý muž z Ponavy odpověděl „Husovice (Francouzská apod.) – cikáni“.¹⁴

Druhé místo v pořadí „špatných“ míst ve městě zaujímá centrum (80 zmínek) uváděné jako „střed města“, „centrum“, „Brno-město“ nebo jen „město“, příp. „Brno“.

¹³ Protože Masarykova čtvrť se nachází ve dvou katastrálních územích (převážně ve Stránici a z menší části v Pisárkách), byly obě spojeny v obr. 1 do jednoho kognitivního prostoru.

¹⁴ Administrativně patří Francouzská ulice k Zábřovicím.

Zdá se, že tímto odmítnutím je na jedné straně skutečně míněno historické městské jádro, na druhé straně však několik odpovědí objasňuje, že se v odmítnutí odráží také prostorové sousedství a kognitivní blízkost průmyslových a „romských“ oblastí na východě. Tak například 66letý muž z Žabovřesk píše, že by se do „centra města (např. Cejl)“ nestěhoval, a 43letá žena z Ponavy jmenovala „Brno-město (Křenová, Bratislavská a spol.)“.

A přece je vedle setrvalosti¹⁵ možné zaznamenat také změny, neboť město se v poválečné době značně proměnilo, zvláště v důsledku velkoplošné výstavby velkých sídlišť. Jak už bylo dříve zmíněno, nachází se dnes téměř každý druhý byt v brněnském panelovém domě. Hromadná výstavba bytů na periferii nezůstala bez vlivu na symbolickou strukturu města, i když nějakou jednoznačnou tendenci jsme zde nezaznamenali. Respondenti přisuzují sídlištím jak pozitivní, tak i negativní image. Tak lze na druhém až čtvrtém místě pokud jde o žádoucí oblasti bydlení, najít Kohoutovice (32 zmínek), Lesnou (29 zmínek) a Bystřc (26 zmínek), tedy tři poválečná sídliště (srv. obr. 1). Předpoklad, že budou preferovány oblasti se starší panelovou zástavbou a současně výrazně odmítnuta sídliště z 80. let, nelze v případě Brna prokázat. Souvisí to v neposlední řadě – jak uvedlo několik dotázaných – s vysokou kvalitou životního prostředí některých, mezi nimi také novějších velkých sídlišť, která mají na okraji města často přímý kontakt s lesy a částečně s vodními plochami. Naproti tomu mají špatný zvuk Bohunice, které 58 respondentů jako bydliště odmítlo (třetí nejvyšší údaj; viz obr. 2), a relativně často zaznívaly také v negativním smyslu jména Líšeň a Vinohrady (43, resp. 27 zmínek). Dvanáct respondentů pak vyjádřilo naprostou averzi vůči „těm“ panelákovým sídlištím.

Je zajímavé, že vzorec kognitivního členění města Brna se podobá ve svých extrémech východo-západní polarizaci, která je známá z mnoha starých průmyslových evropských a severoamerických měst. Ostatní městské čtvrti jsou zastoupeny na statusovém kontinuu daleko méně a mnoho čtvrtí nebylo v této selektivní reflexi městského prostoru vůbec registrováno.

Oprávněnou otázkou je *relevance* takových prostorových obrazů pro lidské jednání. Vzhledem k značnému převisu poptávky na brněnském trhu s byty jsou ex-

¹⁵ Přísně vzato se přitom jedná jen o málo podloženou tezi, neboť systematická analýza historického kognitivního prostoru Brna schází. Jako (předběžné) empirické důkazy lze však uvést autobiografické vzpomínky dvou brněnských sociologů: Inocenc Arnošt Bláha píše ve své *Rodinné kronice* o tom, jak hledal lokalitu pro svůj vlastní dům: „Zašel jsem k městskému stavebnímu úřadu, zda by tam snad neměli nějakou volnou parcelu na prodej. Štěstí nám přálo. (...) A tak jsem se nerozmýšlel, když jsem viděl, že parcela je v Pisárkách, na svahu Žlutého kopce obráceném k jihovýchodu, a podepsal jsem kupní smlouvu“ (Bláha 1998: 63). V roce 1928 začala stavba a zde konečně on a jeho rodina našli „...byt, který odpovídal našemu společenskému postavení“ [tam.: 80]. Druhý pól kontinua statusu obytných oblastí Brna je zachycen ve vzpomínkách Mojžíra Hájka, který působil v letech 1939 až 1945 a 1950/1951 jako učitel v Husovicích, kde nalezl „vlastní prostředí [...], zřejmě sociálně slabší“. Mimoto v souvislosti s dobou protektorátu zdůrazňuje: „jazykově i národnostně bylo samo prostředí husovického gymnázia za okupace jednotlivě české“ (Hájek, M. [1982], CH: 3 příp. 1).

terní omezení velice silná a výrazně limitují možnost převést latentní přání do manifestního jednání. Skutečně také analýza novinových inzerátů jimiž lidé hledali bydlení¹⁶, ukázala významné rozdíly ve vnímání kognitivního prostoru: tak např. Masarykova čtvrť zaujímala v těchto inzerátech, pokud jde o poptávku po bytech, až zadní místo – snad kvůli malé šanci na úspěch dané zde vlastnickou strukturou bytů. Současně byla prostorová orientace inzerentů rozptýlena v městském prostoru mnohem výrazněji, než by se dalo očekávat vzhledem k polarizovanému obrazu města. Je však třeba poukázat na jednu pozoruhodnou výjimku: také při skutečném hledání bytů zůstává z hlediska prostorového rozložení poptávky nápadná „bílá skvrna“ v oblastech na východ od centra, shodných s výše zmíněnými „špatnými“ místy. I v podmínkách strukturální (a často individuální) bytové nouze nezahrnují lidé hledající bydlení do reflektovaného prostoru negativní pól statusového kontinua [srv. podrobněji Steinführer 2002c: 237–241, 262–264].

Shrnutí: setrvalost a proměna sociálně prostorových struktur v Brně

Přes velkou proměnu stavební podoby Brna v desetiletích, která následovala po roce 1945, je třeba považovat sociálně prostorové – a s nimi silně korespondující symbolické extrémy městského prostoru z hlediska času za velmi *konstantní*. To je pozoruhodné ze dvou důvodů. Na první, historický důvod, který souvisí s hlubokými politickými, sociálními a demografickými změnami ve 20. století, jsme poukázali již dříve. Druhý důvod vyplývá ze srovnání se současným vývojem měst ve východním Německu, kde byla výchozí situace v roce 1990 podobná městům českým. V mnoha východoněmeckých městech se během transformace dostaly rychle do pohybu jak sociálně prostorové struktury, tak symbolické hierarchie, přičemž změna symbolických hodnocení často předbíhala skutečnou mobilitu městských obyvatel [srv. Weiske 1996: 186; Steinführer 2002c: 199]. Oblasti s nejvyšší sociálně prostorovou dynamikou ležely zprvu na městské periferii, kde od poloviny 90. let docházelo k masivní rezidenční suburbanizaci. Následně se změnil status vnitřních měst – zde z velkorysých oprav a rekonstrukcí profitovaly zvláště oblasti staré zástavby. Oba tyto vývojové trendy byly vyvolány do značné míry nabídkou a byly zvýhodněny státním systémem daňových odpisů. Jak suburbanizace, tak i stavební, sociální a symbolické zhodnocení oblastí staré zástavby ve vnitřních městech probíhaly současně na úkor rozvojových možností panelových sídlišť (k současnému stavu výzkumu transformace ve východoněmeckých městech srv. studie [Hannemann, Kabisch, Weiske 2002]).

V Brně, stejně jako v jiných českých městech, bylo však dosud přikročeno jen k selektivnímu zhodnocení starší zástavby. Také gentrifikace není tématem součas-

¹⁶ V časovém rozmezí tří týdnů byly v říjnu roku 2000 shromažďovány veškeré inzertní poptávky po bytech „Inzert expres (klasik)“ a „Inzert expres (reality)“ (Rubrika „Pronájmy, bydlení – hledám“) a ukládány do databáze. Celkový brutto vzorek obsahoval 1710 inzerátů, po vyloučení opakovaně podávaných inzerátů jich v netto vzorku zůstalo 618 (podrobněji [Steinführer 2002c:143–146]).

nosti, neboť výrazné novostavby pro luxusní uživatelský segment (jako International Business Center IBC v Zábřovicích) z hlediska tohoto komplexního procesu proměn městského prostoru nepostačují a potenciální oblasti gentrifikace dosud zůstávají pevně zakotveny na negativním pólu vnímání brněnského prostoru. Vnější reflexe těchto oblastí se v první řadě spojuje s prostorovou koncentrací Romů, která je asociována nejen s etnickou dimenzí, ale také s mnoha do prostoru vepsanými dimenzemi nerovnosti – sociálními, stavebními a ekologickými. Jako kontinuální akt „symbolického násilí“ [Bourdieu 1998: 21] lze v této souvislosti interpretovat zaběhané označení „Bronx“ používané pro tuto čtvrť.

Pokud jde o panelová sídliště, nelze v současnosti konstatovat, navzdory prvním suburbanizačním tendencím, že by byla vnímána jednostranně negativně. Sice se ukazuje, že někteří obyvatelé města se od „paneláků“ distancují, přesto však sídliště, která se objevila na mapě města po roce 1945, zaujímají stále své místo mezi dvěma již dříve existujícími extrémy, aniž by bylo toto jejich postavení zásadně zpochybňováno. V důsledku ekologických, stavebních a sociálních problémů v mnoha čtvrtích blízkých centru města nevyrůstá sídlištěm ve „starém městě“ stále žádná konkurence. Místo toho jsou to zejména nové (a staré) obytné prostory v příměstské zóně, které ohrožují tradiční městskou strukturu. Nicméně budoucnost sídlišť není možné vidět jen v pozitivním světle. Jejich momentální přitažlivost vyplývá kromě kladných faktorů, k nimž v Brně patří i kvalita životního prostředí, také ze symbolického vyloučení některých vnitroměstských oblastí, které mají v obecné představě „teritoriální stigma“ [Burjanek 1996: 170].

Výhled

U měst postkomunistických zemí střední Evropy a východního Německa je třeba ve dvojím ohledu zdůraznit význam městského dědictví, které přetrvává různé společenské systémy. Na jedné straně představuje epocha státního socialismu pro výzkum transformace důležité referenční období, bez něhož nelze objasnit městské struktury nově vznikající v 90. letech. Na druhé straně, abychom porozuměli „socialistickému městu“, musíme se ptát na vliv kapitalistického dědictví a musíme toto dědictví zkoumat. Tento závěr se netýká jen fyzických struktur města, ale také jeho sociálně prostorových a symbolických vzorců.

V této souvislosti je třeba upozornit, že ve výzkumu transformace měst chybí ověřené a společně sdílené koncepty, které by umožnily pojmově uchopit staré v novém. Zatímco pojmy jako „polarizace“ nebo „gentrifikace“ přejímáme poměrně snadno (někdy možná příliš snadno), panuje do jisté míry pojmová bezradnost, pokud jde o uchopení a popis sociálně prostorových a symbolických setrvalostí. Jestliže je vystopování takových setrvalostí ještě relativně jednoduché, pak jejich detailní popis a především jejich výklad stále scházejí. Vlastnické struktury a generační vztahy, právě tak jako přidělová logika používaná bytovými úřady a skupinově specifické vnímání určitých stavebních struktur a statusové hierarchie městského prostoru

by mohly být opěrnými body do hloubky jdoucích sociologických a historických výzkumů města. Neboť sociálně prostorové setrvalosti, známé již delší dobu v Praze a prokázané zde také pro Brno, mohou být objasněny „ze sebe“ právě tak málo jako jejich přenášení v „kolektivní paměti“ městských obyvatel. Odkazy na přesocialistické prostorové vzorce a na jejich částečné převzetí nebo na vznik prostorových vzorců nových jsou velice důležité. Přesto pro takovou argumentaci chybějí důležité spojovací články. Dvacáté století bylo přece v mnoha městech (post)komunistických zemí střední Evropy především epochou zásadních politických, společenských, demografických a sociálních převratů. Platí to zejména pro dobu od roku 1948, avšak také proces rušení starých a vzniku nových společenských diferenciací v poválečné době vyvolal sám o sobě proměny v sociální struktuře měst, stejně jako se výstavbou sídlišť změnil kognitivní prostor obyvatel města, aniž by se ovšem změnil tradiční extrém. Tyto zlomové změny stejně jako i setrvalosti musí být integrovány do interpretačního modelu sociálních, sociálně prostorových a symbolických vzorců středoevropského města 20. století.

Změna a setrvalost jsou dvě stránky transformace města. Kdo hledá, najde obojí, a podle toho, jakou si klade otázku, zdůrazní jedno nebo druhé. V tomto příspěvku stály v popředí, na rozdíl od obvykle zdůrazňovaného těžiště výzkumu města, setrvalosti sociálně prostorových vzorců v průběhu času, aniž by přitom byla popírána jejich současná proměna – a to jak před rokem 1990, tak i po něm.

Z němčiny přeložili Michal Illner a Jiří Sirotek.

ANNETT STEINFÜHREROVÁ je postdoktorandkou na UFZ-Centrum výzkumu životního prostředí v Lipsku a zabývá se zejména současným vývojem evropských měst a důsledky městských transformací ve střední Evropě. Studovala sociologii, východoevropská studia a bohemistiku v Lipsku, Glasgow a Brně. V roce 2002 dokončila disertační práci, z níž vychází tento článek.

Literatura

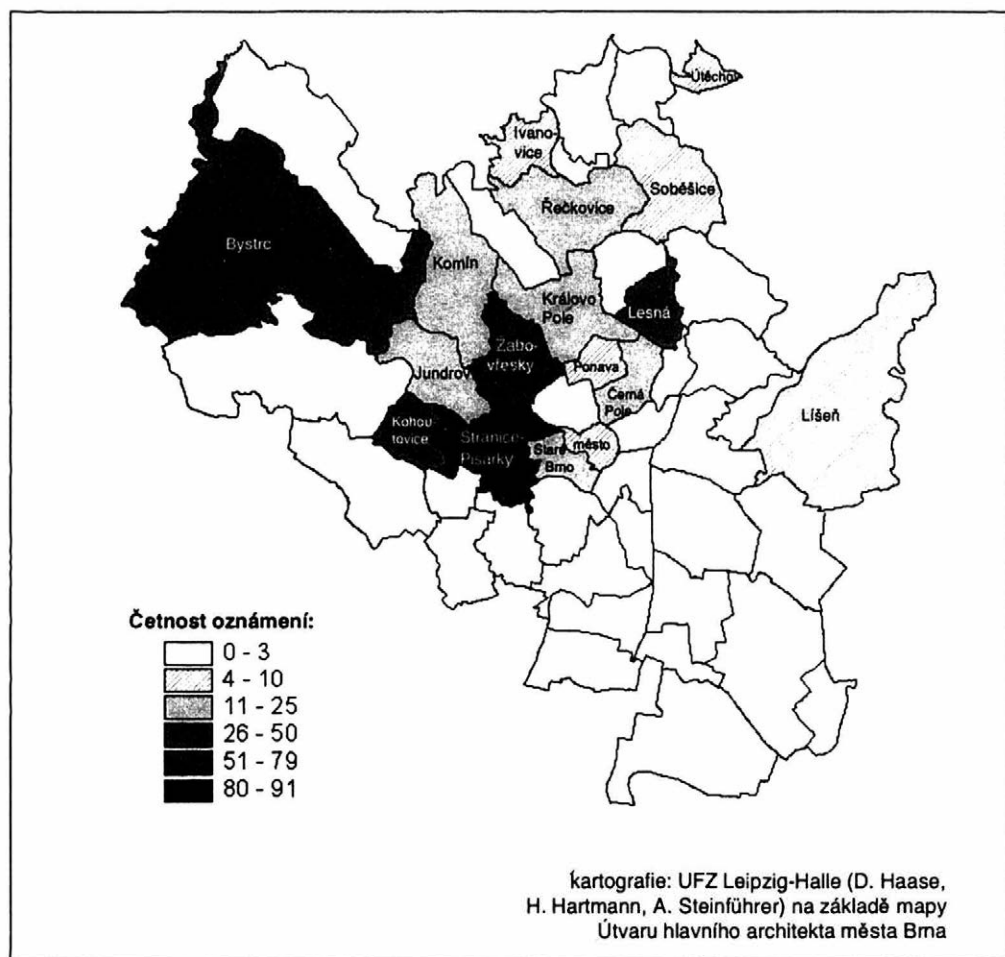
- Bláha, Inocenc Arnošt 1998. „Rodinná kronika“. *Universitas. Revue Masarykovy Univerzity v Brně*, 2: 59–68; 4: 79–84.
- Bourdieu, Pierre 1998. „Ortseffekte“. Pp. 17–26 in Göschel, A., V. Kirchberg (eds.), *Kultur in der Stadt. Stadtsoziologische Analysen zur Kultur*. Opladen: Leske + Budrich: (francouzský originál in Bourdieu, P. (ed.) 1993. *La misère du monde*. Paris: Edition du Seuil).
- Burjanek, Aleš 1984. *Sociální topografie Brna*. Dipl. práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta.
- Burjanek, Aleš 1996. *Problém urbánní deprivace*. Disertace. Brno: Masarykova univerzita, Škola sociálních studií.
- Cicvářková, Radoslava 1988. *Longitudinální výzkum sídliště*. 3 díly. Brno: Drutis.
- Dangschat, Jens [S.] 1985. „Residentielle Segregation der Altersgruppen in Warschau“. *Geographische Zeitschrift* 73: 81–105.

- Dangschat, Jens S. 1994. „Segregation – Lebensstile im Konflikt, soziale Ungleichheiten und räumliche Disparitäten“. Pp. 427–445 in Dangschat, Jens S., Jörg Blasius, *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Opladen: Leske + Budrich.
- Dangschat, Jens S., Jörg Blasius 1987. „Social and Spatial Disparities in Warsaw in 1978: An Application of Correspondence Analysis to a ‚Socialist City‘“. *Urban Studies* 24: 173–191.
- Definitivní výsledky sčítání lidu, domů a bytů 2001. Homepage Českého statistického úřadu: <http://www.czso.cz/cz/sldb/index.htm> (poslední přístup 21. 10. 2002).
- Enyedi, György 1998. „Transformation in Central European Postsocialist Cities“. Pp. 9–34 in tamt. *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Felber, Walter 1978. „Brünn – industrielle Grossstadt im Wandel. Die Entwicklung der letzten 30 Jahre“. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 120: 54–73.
- Friedrichs, Jürgen 1988. „Makro- und mikrosoziologische Theorien der Segregation“. Pp. 56–77 in tamt., *Soziologische Stadtforschung*. Opladen: Westdeutscher Verlag (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie; Sonderheft 29).
- Friedrichs, Jürgen 2000. „Ethnische Segregation im Kontext allgemeiner Segregationsprozesse in der Stadt“. Pp. 174–196 in Harth, Annette, Gitta Scheller, Wulf Tessin: *Stadt und soziale Ungleichheit*. Opladen: Leske + Budrich.
- Friedrichs, Jürgen 1978. *Stadtentwicklungen in kapitalistischen und sozialistischen Ländern. Ein Vergleich der Städte London, Hamburg, Berlin (Ost), Warschau und Moskau*. Reinbek: Rowohlt.
- Grundmann, Siegfried 1984. *Die Stadt. Gedanken über Geschichte und Funktion*. Berlin: Dietz.
- Hájek, Mojmír n.d. [1982]. *Paměti sociologa*. Nepublik. rukopis. Brno: Archiv Masarykovy univerzity (AMU), pozůstalost Mojmír Hájek, Fond B/81, č. 2.
- Hájek, Zdeněk 1973. *Demografie Brna*. Praha: Academia.
- Hannemann, Christine 2000. *Die Platte. Industrialisierter Wohnungsbau in der DDR*. 2., ověřené a rozšířené vydání. Berlin: Schelzky & Jeep (architext; 4).
- Hannemann, Christine, Sigrun Kabisch, Christine Weiske 2002. *Neue Länder – Neue Sitten? Transformationsprozesse in Städten und Regionen Ostdeutschlands*. Berlin: Schelzky & Jeep (architext; 5).
- Harth, Annette, Ulfert Herlyn, Gitta Scheller 1998. *Segregation in ostdeutschen Grossstädten. Eine empirische Studie*. Opladen: Leske + Budrich.
- Ipsen, Detlev, Thomas Fuchs 1995. „Die Zukunft der Vergangenheit. Persistenz und Potential in den Altstädten der neuen Bundesländer, untersucht am Beispiel der Stadt Erfurt“. Pp. 235–255 in Bertram, Hans, Stefan Hradil, Gerhard Kleinhenz: *Sozialer und demographischer Wandel in den neuen Bundesländern*. Berlin: Akademie (KSPW: Transformationsprozesse).
- Kahl, Alice 1995. Soziales Porträt des Neubaugebiets Grünau – 20 Jahre Neubaugebiet Grünau. Bericht im Auftrag der Stadt Leipzig, Amt für Stadtsanierung und Wohnungsbauförderung. Leipzig.
- Kellnerová, Hana, Václav Toušek 1997. „Brno from the Viewpoint of Factor Ecology“. *Moravian Geographical Reports* 5 (1): 45–51.
- Kuča, Karel 2000. *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha, Brno: Baset.
- Ladányi, János 1989. „Changing Patterns of Residential Segregation“. *International Journal of Urban and Regional Research* 13: 555–572.
- Ladányi, János 1993. „Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest“. *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 30–41.
- Marcuse, Peter 1991. „Die Zukunft der ‚sozialistischen‘ Städte“. *Berliner Journal für Soziologie* 1: 203–210.

- Mareš, Petr, Aleš Burjanek, Libor Caha, Pavel Navrátil, Ladislav Rabušic, Dimitris Stefosis 1995. *Longitudinální výzkum sídlišť. Výsledky šetření z let 1988 až 1995*. Brno: Masarykova univerzita, Škola sociálních studií.
- Matějů, Petr 1980. „Vývoj sociálně prostorové struktury Prahy v letech 1930–1970 ve světle faktorové analýzy“. *Sociologický časopis* 16: 572–592.
- Matějů, Petr, Jiří Večerník, Hynek Jeřábek 1979. „Social Structure, Spatial Structure and Problems of Urban Research: the Example of Prague“. *International Journal of Urban and Regional Research* 3: 181–202.
- Mikulík, Oldřich, Antonín Vaishar 1996. „Residential Environment and Territorially Functional Structure of the Brno City in the Period of Transformation“. In: *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 101: 128–142.
- Musil, Jiří 1968. „The Development of Prague's Ecological Structure“. Pp. 232–259 in: Pahl, R. E. (ed.), *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Musil, Jiří 1987. „Housing Policy and the Sociospatial Structure of Cities in a Socialist Country: the Example of Prague“. *International Journal of Urban and Regional Research* 11: 27–36.
- Musil, Jiří 1992. „Změny městských systémů v postkomunistických společnostech střední Evropy“. *Sociologický časopis* 28: 451–462.
- Olivier, Anne 1996. „Strategie osvojování bytů v Brně: cesta k sociálnímu rozrůznění čtvrtí“. Pp. 87–114 in Olivier, Anne, Tuček, Milan: *Původní a noví vlastníci. Strategie nabývání majetku ve střední a východní Evropě*. Praha: CEFRES (Cahiers du CEFRES; 11):
- Park, Robert E. 1926/1967. „The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order“. Pp. 55–68 in Park, R. E., *On Social Control and Collective Behavior*. Selected Papers. (Ed. by Ralph H. Turner) Chicago, London: University of Chicago Press (The Heritage of Sociology):
- Rink, Dieter 1997. „Zur Segregation in ostdeutschen Grossstädten“. Pp. 26–46 in Kabisch, Sigrun, Annegret Kindler, Dieter Rink (eds.), *Sozialatlas der Stadt Leipzig*. Leipzig: UFZ-Umweltforschungszentrum:
- Rink, Dieter, Sigrun Kabisch 1997. „Typen sozialer Räume in der Stadt Leipzig“. Pp. 47–77 in Kabisch, Sigrun, Annegret Kindler, Dieter Rink (eds.), *Sozialatlas der Stadt Leipzig*. Leipzig: UFZ-Umweltforschungszentrum:
- Semyonov, Moshe, Vered Kraus 1982. „The Social Hierarchies of Communities and Neighborhoods“. *Social Science Quarterly* 63: 780–789.
- Sirovátka, O. a kol. 1993. *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno: Doplněk.
- Smith, David M. 1996. „The Socialist City“. Pp. 70–99 in Andrusz, Gregory, Michael Harloe, Iván Szelenyi (eds.), *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell (Studies in Urban and Social Change).
- „Sociologický výzkum Brna“. *Sociologická revue* 15 (1949): 33–67.
- Staufenbiel, Fred 1989. *Leben in Städten. Soziale Ziele und Probleme der intensiven Stadtreproduktion – Aspekte kulturosoziologischer Architekturforschung*. Berlin: Verlag für Bauwesen (Kleine Reihe Architektur).
- Stefosis, Dimitris 1995. *Sociálně demografická analýza územních částí města Brna*. Brno: Masarykova univerzita, Škola sociálních studií.
- Steinführer, Annett 2002a. „Öffentlichkeit, Privatheit und städtische Integration. Tschechische Erinnerungen an das Leben in Brünn vor 1939“. Pp. 111–131 in Hofmann, Andreas R., Anna Veronika Wendland (eds.), *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallin und*

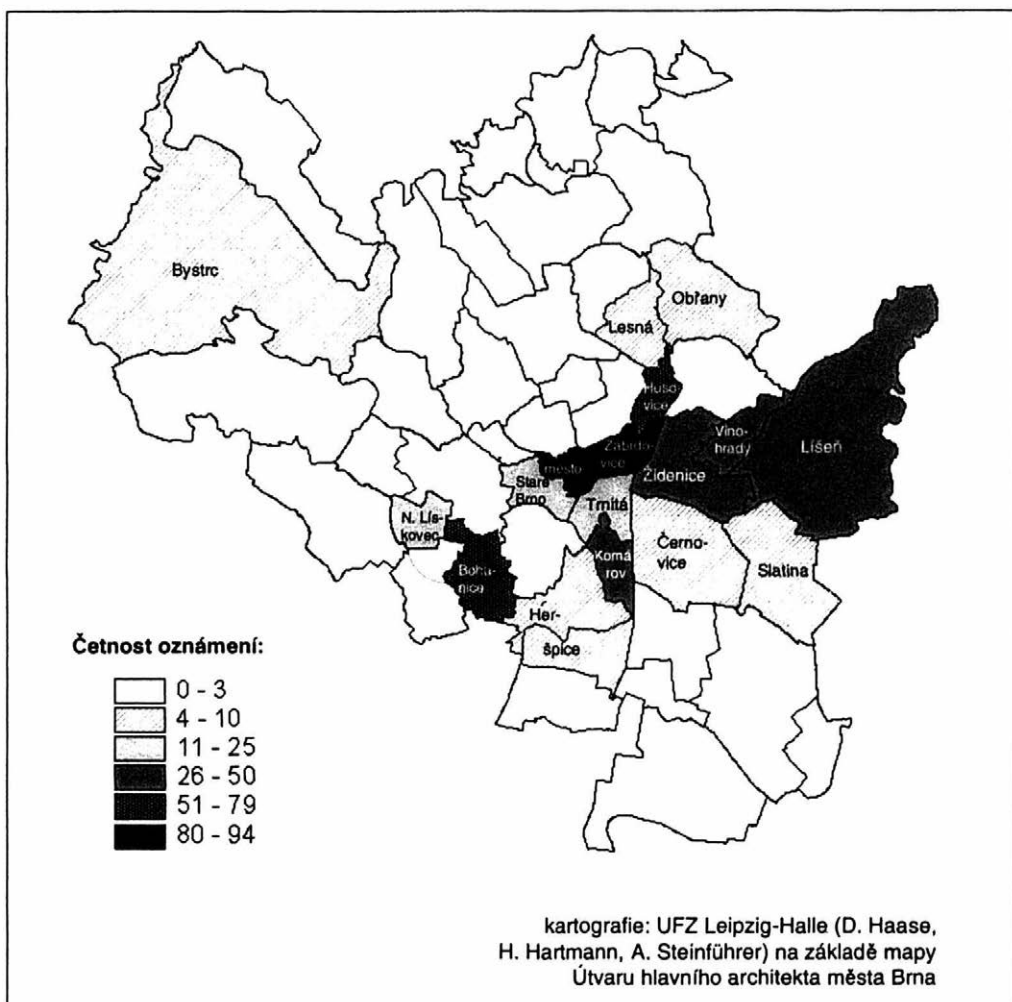
- Triest. Stuttgart: Franz Steiner (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa; 14).
- Steinführer, Annett 2002b. „Stadt und Utopie. Das Experiment Zlín 1920–1938“. *Bohemia* 43: 33–73.
- Steinführer, Annett 2002c. *Wohnstandortentscheidungen unter den Bedingungen städtischer Transformation. Untersuchungen in Leipzig und Brunn (Brno)*. Disertace. Chemnitz: Technische Universität Chemnitz, Philosophische Fakultät.
- Svobodová, Jana 2000. „Brněnské obytné kolonie“. *Brno v minulosti a dnes* 15: 381–462.
- Sýkora, Luděk 1999. „Processes of Socio-spatial Differentiation in Post-communist Prague“. *Housing Studies* 14: 679–701.
- Sýkora, Luděk, Jiří Kamenický, Petr Hauptmann 2000. „Changes in the Spatial Structure of Prague and Brno in the 1990s“. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 35: 61–76.
- Szelényi, Iván 1987. „Housing Inequalities and Occupational Segregation in State Socialist Cities“. *International Journal of Urban and Regional Research* 11: 1–8.
- Szelényi, Iván 1996. „Cities under Socialism – and After“. Pp. 286–317 in: Andrusz, Gregory, Michael Harloe, Iván Szelényi (eds.), *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford, Cambridge MA: Blackwell (Studies in Urban and Social Change).
- Vaishar, Antonín, Oldřich Mikulík, Jana Zapletalová, Roman Barták, Martin Dokoupil 1995. „Case Study: Brno“. *Moravian Geographical Reports* 3, č. 1/2: 4–29.
- Vaishar, Antonín, Jana Zapletalová (eds.) 1999. *Město Brno v širších souvislostech*. Brno: Regiograph.
- Vašečka, Imrich 2000. „Sociálně potřební v romské menšině“. Pp. 199–210 in Burjanek, Aleš, Tomáš Sirovátka, Jitka Navrátilová, Kateřina Kubalčíková, Libor Musil, Imrich Vašečka (eds.), *Podkladové studie ke Koncepci sociální pomoci*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991 v okrese Brno-město. Brno: Krajská statistická správa, 1992.
- Węclawowicz, Grzegorz 1993. *Die sozialräumliche Struktur Warschaus – Ausgangslage und postkommunistische Umgestaltung*. Wien: Institut für Stadt- und Regionalforschung (ISR-Forschungsberichte; 8).
- Weiske, Christine 1996. „Die langen Wellen und die kurzen Momente – Dimensionen der sozialen Zeit und des sozialen Raums in der Stadtentwicklung Erfurts“. Pp. 163–188 in Häussermann, H., R. Neef (eds.), *Stadtentwicklung in Ostdeutschland. Soziale und räumliche Tendenzen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Werner, Frank 1981. *Stadt, Städtebau, Architektur in der DDR. Aspekte der Stadtgeographie, Stadtplanung und Forschungspolitik*. Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg, Institut für Gesellschaft und Wissenschaft (IGW).
- Žáková, Ludmila 1973. *Ekologická analýza města Brna. Studie o nemocnosti a jiných sociálně patologických jevech*. Dipl. práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta.
- Žižková, Lenka 1972. *Brno. Sociálně ekologická interpretace výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Rigor. práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta.

Obr. 1. Pozitivní obrazy městského prostoru v Brně
(n = 369; respondent mohl uvést více voleb)

Zdroj: vlastní výzkum (říjen 2000)

Obr. 2. Negativní obrazy městského prostoru v Brně
(n = 369; respondent mohl uvést více voleb)

Zdroj: vlastní výzkum (říjen 2000)